

фінансова автономія та спрощення введення фінансово-економічної діяльності, ведення прозорості фінансової звітності й планування кошторису закладу освіти; необхідно змінити світогляд громадськості щодо розгляду школи як витратної статті та «неприбуткового проекту вирощування» громадян на користь розпорядника коштів, яка сама спроможна заробляти гроші, а не лише «марно витрачати»; сучасна школа повинна бути громадсько-активною за бажанням колективу і громади мікрорайону або ініціативних батьків; державне фінансування закладів освіти недостатнє – на нього не можна повноцінно здійснювати ефективну роботу закладу, тому вважаємо потрібним залучати громаду на паритетних умовах.

Таким чином, запровадження державно-громадського управління у системі освіти відповідає загальним тенденціям розвитку трансформаційних процесів України, які орієнтуються на активне використання потенціалу громадськості. Імплементація даної моделі дозволяє якісне зростання рівня освіти, яка відповідає вимогам інформаційного суспільства.

Список використаних джерел:

1. Гасевська Л.О. Розвиток державно-громадського управління загальною середньою освітою в Україні (др. пол. XIX – по. XX ст.): авт. дис. д-ра наук з держ. упр. К., 2010. 36 с.
2. Інструкція повітовим відділам народної освіти та шкільним закладам *Пролетарська освіта*, К., 1920. С.51-54.
3. Кравченко В.В. Державне управління шкільною освітою як об'єкт теоретичного аналізу *Вісн.НАДУ*. 2005. № 1. С.256–262.
4. Статут КЗ «Загальноосвітня школа I-III ступенів № 19 ВМР». URL: <http://www.vmr.gov.ua/Executives/Lists/DepartmentOfEducation/ShowContent.aspx?ID=2>.
5. Учнівське самоврядування: досвід, тенденції, пропозиції. Тернопіль: Вид. «Астон», 2001. 96 с.

УДК 340.11; 340.12

Олександр Яременко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат наук з державного управління, доцент
e-mail: oleksandr.yaremenko@vspu.edu.ua

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІДНОСИН У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

В статті досліджено теоретичні проблеми правового регулювання інформаційних відносин у віртуальному просторі. Проаналізовано процеси віртуалізації соціуму, викликаного активним розвитком інформаційно – комп'ютерних технологій, внаслідок чого виникає новий синтетичний життєвий простір соціуму, який перебуваючи в стані високої динаміки, постійно розширює свої кордони – віртуальний простір. Запропоновано авторське визначення віртуального простору як штучно створеного творчою працею людини чи робототехніки фізично неідентифікованого нематеріального транскордонного інфраструктурного середовища, в якому, за допомогою аудіовізуальних технічних засобів з електронно – цифровою природою, наявні дистанційні можливості інформаційної діяльності, соціальних комунікацій, взаємодії із навколишнім світом, управління соціальними системами та фізичними об'єктами.

В якості методологічної основи для ідентифікації віртуального простору запропоновано аналіз її складових, серед яких виділено забезпечувальні, організаційно-функціональні, комунікаційні та інформаційні аспекти.

Зроблено висновок про те, що правове регулювання суспільних відносин в кібернетичному просторі пов'язано із певними складнощами, однак, є актуальним, оскільки, в сучасних переважна більшість інформаційних відносин функціонує саме в ньому. Суб'єктам нормотворчості слід здійснювати системну роботу щодо прийняття правових актів, які

регулюють інформаційні відносини в кібернетичному просторі, з дотриманням принципу верховенства права.

Ключові слова: віртуальний простір, віртуальна реальність, інформаційні відносини, правове регулювання.

Oleksandr Yaremenko

THEORETICAL PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF INFORMATION RELATIONS IN VIRTUAL SPACE

The theoretical problems of legal regulation of information relations in cyberspace are investigated in the article. The processes of virtualization of the society caused by the active development of information and computer technologies, as a result of which a new synthetic living space of the society arises, are analyzed. This space is in a state of high dynamics, constantly expanding its boundaries – virtual space. The author's definition of virtual space as an physically unidentified intangible cross – border infrastructure environment artificially created by human or robotics creative work is offered. In this space, with the help of audiovisual technical means with electronic – digital nature, there are remote opportunities for information activities, social communications, interaction with the outside world, management of social systems and physical objects.

As a methodological basis for the identification of virtual space, an analysis of its components is proposed, among which the support, organizational and functional, communication and information aspects are highlighted. It is concluded that the legal regulation of public relations in cyberspace is associated with certain difficulties, however, is relevant because, in modern times, the vast majority of information relations operate in it.

Subjects of rule-making should carry out systematic work on the adoption of legal acts governing information relations in cyberspace, in compliance with the principle of the rule of law.

Key words: virtual space, virtual reality, information relations, legal regulation.

Постановка проблеми. В сучасних умовах відбувається трансформація інформаційної сфери соціуму, яка викликана високими темпами розвитку її комп'ютерно-технологічної складової, що знаходить свій прояв у виникненні нових типів і видів інформаційної взаємодії та інформаційної діяльності. Впровадження інформаційно-комп'ютерних технологій змінює традиційні уявлення про матерію, простір та час, створює нові форми та виміри соціального буття та світосприйняття. Завдяки використанню комп'ютерної техніки та програмного забезпечення в людини виникають можливості створювати цифрові версії багатьох суспільних інститутів та явищ, моделювати індивідуальну та колективну поведінку, здійснювати комунікації, уникаючи безпосередніх контактів. Як наслідок, паралельно з об'єктивним фізичним світом та суб'єктивними уявленнями про нього, виникає нова реальність, яка отримала назву «віртуальної», а поряд з традиційним фізичним простором інституалізується цифровий віртуальний простір.

Віртуалізація соціуму відбувається надшвидкими темпами і обумовлює необхідність адекватної адаптації людини до цього феномену та ефективної взаємодії з ним. Як зазначають Дзьобань О. і Рубан О., важливою умовою для функціонування особистості у сучасному інформаційному середовищі стають процеси соціальної комунікації, які стали можливими завдяки віртуалізації сучасного суспільства. Зміни у сфері виробництва, у культурному середовищі, у мовному середовищі спричиняють зміну в моделях поведінки людини [12, с. 10].

Дзюндзюк В. підкреслює, що сучасний етап інформаційного суспільства відкриває широкі перспективи розвитку людини, що допускає множинність реальностей, використовує інформаційно-культурні ресурси за допомогою різних технічних і технологічних форм, але при цьому усвідомлює свою «відносну» включеність у ці реальності та визнає первинність реального буття у фізичному і соціокультурному просторі. З іншого боку, існує побоювання того, що комп'ютерні інформаційно-комунікативні середовища (у тому числі віртуальна

реальність), що формуються за допомогою технічних засобів, з часом все більше підмінятимуть собою звичайну реальність, зменшуючи усвідомлення «відносності» включеності в них, все більше впливатимуть на формування особи та її ідентичність [13, с. 3].

Феномен цифрової віртуальності неминуче впливає на поведінку людини, трансформує значну частину суспільних відносин і, відповідно, формує систему соціальних регуляторів, серед яких право, покликане відіграти ключову роль. При цьому, важливе значення має юридична наукова думка, яка може відіграти як стимулюючу, так і гальмуючу функцію в нормотворчих процесах, що актуалізує дослідження в цій царині.

Аналіз джерел та останніх досліджень свідчить про наявність високого інтересу до проблематики взаємодії віртуального простору та соціуму. Так, філософсько-соціологічну сутність віртуалізації суспільних відносин здійснено в наукових доробках дослідників Ф. Бікоки, Д. Бласковича, О. Данильяна, О. Дзьобаня, Е. Кастельса, Д. Лоуміса, П. Луненфельда, Г. Рейнголда, Д. Шеєра та інших.

Правові аспекти розвитку інформаційних відносин в умовах віртуалізації проаналізовано в працях О. Баранова, К. Бесякова, В. Брижка, О. Довганя, О. Золотар, Р. Еннана, Л. Новак-Каляєвої, Л. Майданик, Т. Кагановської, О. Кохановської, І. Коржа, В. Пилипчука,

Характерною рисою наукових досліджень в цій царині є поліваріантність трактувань віртуальної простору, їх взаємозв'язку з правовою дійсністю. Відповідно, ця тематика потребує подальшого наукового аналізу.

Метою статті є аналіз теоретичних уявлень щодо поняття «віртуальний інформаційний простір», а також проблеми його інституалізації правовими засобами та впорядкування суспільних інформаційних відносин, опосередкованих віртуальним простором.

Виклад основного матеріалу. Внаслідок процесів віртуалізації виникає новий синтетичний життєвий простір соціуму, який перебуваючи в стані високої динаміки, постійно розширює свої кордони. Науковцями цей феномен позначається різними термінами – віртуальна реальність, віртуальний світ, модельований світ, штучний віртуальний світ, віртуальне середовище тощо. З технологічної точки зору також розрізняють віртуальну реальність (повністю штучне цифрове середовище, проникнення в яке відбувається за допомогою спеціальної гарнітури); доповнена реальність (середовище в якому віртуальні об'єкти накладаються на реальні за допомогою електронних пристроїв); змішана реальність (середовище в якому віртуальні об'єкти можуть взаємодіяти з реальними) [6].

Сучасні дослідники виділяють кілька сфер, де віртуальні технології розвиваються надзвичайно високими темпами - це інженерія, дизайн, відеоігри, освіта, туризм, архітектура, торгівля нерухомістю, підготовка кадрів, військові навчання та медична практика [7, с. 7]. Слід зазначити, що застосування розширеної віртуальної реальності суттєво підвищує ефективність діяльності в цих та інших галузях і характеризується високим рівнем популярності та економічної рентабельності.

Водночас, поява цифрового віртуального інформаційного простору спричинила глобальну трансформацію інформаційних відносин, сформувала інноваційні форми інформаційної діяльності, створила широкі можливості для різноманітних соціальних комунікацій незалежно від фізичного місцезнаходження учасників.

Виходячи з високого рівня абстрактності поняття «віртуальний інформаційний простір», видається, що необхідною методологічною основою його ідентифікації є аналіз складових, серед яких можна виділити забезпечувальні, організаційно-функціональні, комунікаційні та інформаційні.

Забезпечувальна складова віртуального простору включає в себе три компоненти: технічний-матеріальні об'єкти, здатні створити відповідне функціональне середовище (електронно-обчислювальні машини, сервери, комунікаційні пристрої, монітори тощо); енергетичний – системи живлення, без яких не може працювати комп'ютерна техніка (електроенергія, електромережі, стаціонарні засоби живлення та альтернативні джерела енергії); інтелектуальний – нематеріальні творчі доробки, які дають можливість

використовувати техніку для «проникнення» у віртуальний простір і взаємодіяти в ньому (програмне забезпечення).

Організаційно-функціональну складову віртуального простору становлять глобальні та локальні мережі та потенційні можливості, які надають окремим індивідуумам, суспільству та державі, і які реалізуються за власною волею або в силу нормативних приписів.

Комунікаційна складова віртуального простору забезпечує інтерактивне спілкування у різноманітних проявах (аудіо та відео зв'язок, електронні повідомлення, онлайн-анкети та опитування, реєстраційні форми, форми для онлайн-замовлень тощо).

Інформаційна складова віртуального простору – це впорядкований та стихійний контент, який міститься на електронних носіях інформації та до якого можливий он-лайн чи оф-лайн доступ (веб-сайти, бази даних, електронні реєстри тощо).

Таким чином, віртуальний інформаційний простір в загальному розумінні можна визначити як штучно створене творчою працею людини чи робототехніки фізично неідентифіковане нематеріальне транскордонне інфраструктурне середовище, в якому, за допомогою аудіовізуальних технічних засобів з електронно – цифровою природою, наявні дистанційні можливості інформаційної діяльності, соціальних комунікацій, взаємодії із навколишнім світом, управління соціальними системами та фізичними об'єктами.

Практична функціональність віртуального світу неминуче «втягує» її під вплив соціальних регуляторів – моральних, етичних, правових. При цьому, процеси становлення соціального регулювання відносин у віртуальному світі, в якійсь мірі, повторюють аналогічні процеси, які відбувалися історично у світі реальному. Зокрема, як зазначає І. Шамша, в мережі Інтернет діють заборони («бани»), які відіграють ту ж саму роль що і табу в первісних суспільствах і є різновидом соціальних норм. Розглядаючи заборони як моральні норми, науковець підкреслює необхідність адаптації Інтернету до людської сутності, «олюднення» віртуальної реальності [16, с. 61].

В юридичній науці дискусія щодо взаємозалежності права та віртуальної реальності має тривалу історію. Так, Лазарєв В. ще в 1980 р. висловив думку, згідно з якою використання електронно-обчислювальних машин та впровадження автоматизованих систем управління не обов'язково призведуть до розширення правової сфери [15, с. 65]. В свою чергу, суддя Апеляційного суду Сьомого округу Сполучених Штатів Америки Ф. Істербрук, виступаючи у 1996 році на конференції в Чиказькому університеті, порівняв необхідність правового регулювання в кіберпросторі з прийняттям закону «Про коня». Він зазначав, що існує багато правових відносин, де об'єктом виступають коні: їх купівля – продаж, жорстоке поводження з ними, ліцензування участі в спортивних змаганнях, ветеринарний догляд і т. д., однак ніхто не ставить питання про створення науки «право коня». Відповідно, на його думку, при аналізі проблем правового регулювання спеціальних сфер, якою є кіберпростір, доцільно застосовувати загальні методи юриспруденції [3, с. 11].

На думку Баранова О., у філософському сенсі немає підстав вважати реальність та віртуальність еквівалентними поняттями, а значить немає підстав вважати, що якісь суспільні відносини можуть самостійно та автономно реалізовуватися у віртуальній реальності. Введення абстрактних понять «віртуальний простір», «інтернет-середовище», «кібернетичний простір», які відображають умовне уявлення щодо певних процесів, що супроводжують його діяльність може бути виправдане тільки з точки зору методологічного виділення деякої сукупності явищ при проведенні досліджень в певних наукових сферах, за винятком юридичної, яка розглядає суспільні відносини, що мають місце виключно в реальному об'єктивному світі [9, с. 213, 215].

Водночас, Дзьобань О. П. зазначає, що категорія «віртуальний світ» втілює у собі подвійний сенс – уявність (вигаданість) та справжність (істинність) одночасно. Віртуальна реальність – це мережевий феномен, що свідчить про новий тип просторово-часових відносин, про уникнення ієрархічності як принципу існування систем, заміну матеріальності тілесністю, про одноплосинність мінливих змістів подій у вимірі правового дискурсу. Науковець підкреслює, що у праві, як соціальній сфері, діє логіка віртуальності. Віртуальний простір

права утворюється через інформаційно-комунікативну активність суб'єктів правовідносин, кожен з яких являє свою симулятивну реальність правової ситуації. Кінцева кількість можливих світів (тобто уявних варіантів скоєння злочину, ступеня провини злочинця, фактів справи та їх доведеності, винесення справедливого вердикту) взаємодіють і систематизуються у динамічному неоднозначному синергетичному полі права [11, с. 13].

Райденберг Р., обґрунтовуючи необхідність встановлення правил поведінки в кіберпросторі, як аналогію наводить історичний процес становлення норм міжнародної торгівлі. Він зазначає, що в середні віки купці, подорожуючи по Європі з метою торгівлі на ярмарках, ринках та морських портах, відмічали, що відмінності між місцевим, феодальним, королівським та церковним законодавством створюють високий рівень невизначеності та додаткові труднощі для розвитку торгівлі. Вони прийшли до висновку про необхідність створення загальних правил міжнародної торгівлі, що має сприяти стабільності та довірі. Згодом звичаєве право та практика торговельних відносин перетворилися на окремий закон, відомий як «Lex Mercatoria», який мав домінуюче значення над локальними нормами та закріпив справедливий статус учасників комерційних відносин. Аналогічно, в епоху мережових та комунікаційних технологій, учасники інформаційних відносин, «подорожуючи» інформаційною інфраструктурою стикаються з нестабільним та невизначеним середовищем внаслідок значної кількості суперечливих регулятивних актів та норм, що обумовлює необхідність уніфікації законодавства [1].

Кеш Е. безспідставно вважає, що перехід від технологій друку до електронних інформаційних технологій створює для права середовище, яке є менш фіксованим, менш структурованим, менш стабільним і, отже, більш універсальним і мінливим. Правотворчість – це процес, орієнтований на роботу з інформацією та поява нових способів роботи з інформацією обумовлює необхідність нових форм функціонування права, відмінних від тих, які існували коли засобом комунікації був друк. Певні труднощі щодо усвідомлення людиною динаміки інформаційних процесів і необхідності їх регулювання науковець пояснює нематеріальною природою цього явища світу. Він пише «...люди швидше сприймають зростання на 10 відсотків цін на бензин, ніж усвідомлюють вплив десятикратного збільшення ємності мікросхем комп'ютерної пам'яті. Матеріальні зміни конкретні та реальні, зміни інформаційних об'єктів здаються дуже абстрактними та містичними» [5, с. 65].

Професор Лондонської школи економіки Мюррей А. у своєму виступі на конференції Британської та Ірландської асоціації права в університеті Ліверпуля, зазначив, що процеси юридичного опосередкування кіберпростору здійснювалося в чотири етапи – кіберлібертаріанізм, кіберпатерналізм, децентралізоване регулювання і кіберправо. На сьогодні питання про те, чи регулюється кіберпростір залишається в минулому, а проблема полягає в тому, як зробити це максимально ефективно із збереженням принципу верховенства права [2, с. 11].

Однією із основних проблем правового регулювання відносин в кіберпросторі є його транскордонність. Глобальні комп'ютерні комунікації перетинають територіальні кордони, створюючи нову сферу людської діяльності та ставлячи під сумнів значимість законів, що діють в межах географічних кордонів. При цьому, електронні комунікації створюють нове середовище, проникнення в яке здійснюється за допомогою моніторів і паролів, які відокремлюють віртуальний світ від «реального світу». Така ситуація потребує створення відповідних правових норм та правових інститутів, які є відмінними від традиційної доктрини, що базується на територіальній юрисдикції і які регулюватимуть нові явища, які не мають аналогів [4, с. 1367].

На нашу думку, розглядаючи проблему правового регулювання відносин у віртуальному просторі, слід виходити з того, ця категорія є теоретичною конструкцією, найбільш загальним поняттям, яке відображає один із ключових аспектів розвитку сучасного інформаційного суспільства – перехід на електронний (цифровий) формат соціальних комунікацій та функціонування інформаційної сфери, що трансформує більшість соціальних інститутів. Шукаючи шляхи впливу права на розвиток віртуалізації соціуму, слід спиратися на

базовий принцип, згідно з яким, предмет правового регулювання – це різноманітні суспільні відносини, які об'єктивно, за своєю природою можуть «піддаватися» нормативно-організаційному впливу і в даних соціально-політичних умовах вимагають такого впливу, здійснюваного за допомогою юридичних норм, всіх інших юридичних засобів, що утворюють механізм правового регулювання [8, с. 171]. Відповідно, перед суб'єктами нормотворчості постає завдання виявити ті аспекти суспільних відносин віртуалізації, які піддаються правовому регулюванню, а прийняті норми можуть бути реалізовані на практиці. При цьому, слід підкреслити, що цифрове суспільство, не змінює соціально-інформаційну природу людини, у зв'язку з цим, значна частина сформованих цивілізацією моральних, естетичних, культурних норм автоматично переносяться з традиційних інформаційних відносин на віртуальні. Водночас, віртуальність створює нові прояви інформаційної поведінки людини та формати соціальних комунікацій, і, як наслідок, породжує нові типи інформаційних суспільних відносин.

Трактування юридичної природи та сутності віртуальних інформаційних відносин в юридичній науці носить дискусійний характер. Еннан Р. застосовує поняття «правовідносини, що виникають з приводу функціонування мережі Інтернет (Інтернет-відносини)» і виділяє наступні їх ознаки: обмін інформації відбувається в електронній цифровій формі; віддаленість суб'єктів цих відносин у просторі; наявність суб'єктів, які не ініціювали ці відносини, проте мали організаційно-технічну можливість здійснити вплив на них; використання програмного забезпечення, технічних стандартів і протоколів; схильність цих відносин до саморегуляції; технологічна складність мережі Інтернет; поширені можливості порушення інформаційних прав суб'єктів цих відносин; технічний, культурний та освітній ценз суб'єктів цих відносин [14, с. 174].

Беляков К. застосовує поняття «віртуально-інформаційні правові відносини» розуміючи під ними взаємні відносини двох чи більше осіб із приводу майнових благ, що породжуються обставинами виникнення та існування в інформаційно-технологічному просторі, як результат комунікації та обміну даними в електронно-цифровій формі, що визначається наднаціональними ознаками на засадах юридичної рівності та автономії волі їх суб'єктів [10, с. 151].

Вважаємо, що застосування конструкції «віртуальні суспільні інформаційні відносини» є цілком обґрунтованим і вони мають ряд особливостей, притаманних тільки цьому виду, а саме:

- вони здійснюються шляхом використання комп'ютерної техніки та різноманітних електронних пристроїв;
- об'єктом цих відносин є інформація, в цифровому форматі, який придатний для обробки програмним забезпеченням;
- вони функціонують, в основному, в режимі реального часу (он-лайн), хоча допускається і режим оф-лайн;
- в них може брати одночасно невизначена кількість учасників незалежно від їх місцезнаходження;
- учасники можуть знаходитися під юрисдикцією різних держав і їх інформаційно-правовий статус може суттєво відрізнятися;
- в них допускається анонімність учасників чи участь під псевдонімом;
- однією із сторін може виступати носій штучного інтелекту (робот, бот, андроїд).

Висновки. Таким чином, віртуалізація соціуму призвела до виникнення транскордонних електронних комунікацій і створила штучне середовище, проникнення в яке здійснюється шляхом застосування комп'ютерної техніки і відповідного програмного забезпечення. В політико-правовій лексиці це середовище позначається як «віртуальний простір» або «кібернетичний простір». Вважаємо, що по відношенню до інформаційних процесів у віртуальній реальності застосування терміну «кіберпростір» є більш коректним і кореспондується із чинним законодавством України. Так, Закон України трактує кіберпростір

як середовище (віртуальний простір), яке надає можливості для здійснення комунікацій та/або реалізації суспільних відносин, утворене в результаті функціонування сумісних (з'єднаних) комунікаційних систем та забезпечення електронних комунікацій з використанням мережі Інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних.

Правове регулювання суспільних відносин в кібернетичному просторі пов'язано із певними складнощами, однак, є актуальним, оскільки, в сучасних умовах переважна більшість інформаційних відносин функціонує саме в ньому. Суб'єктам нормотворчості слід здійснювати системну роботу щодо прийняття правових актів, які регулюють інформаційні відносини в кібернетичному просторі, з дотриманням принципу верховенства права.

Важливе значення має координація нормотворчої діяльності національних органів України із відповідною діяльністю Європейського Союзу, який значну увагу приділяє врегулюванню цієї сфери, що може бути предметом подальших досліджень в цьому напрямку.

Список використаних джерел:

1. Reidenberg R. *Lex Informatica: The Formulation of Information Policy Rules through Technology*. 1997. 76 *Tex. L. Rev.* p. 553.
 2. Murray A. Looking Back at the Law of the Horse: Why Cyberlaw and the Rule of Law are Important. *SCRIPTed*. 2013. № 10. p.310
 3. Easterbrook F. Cyberspace and the Law of the Horse. *University of Chicago Legal Forum*. 1996. p. 206 -217.
 4. Johnson, D. ,Post D. Law and borders: The rise of law in cyberspace. *Stanford law review*. 1996. p. 1367-1402.
 5. Katsh E. Law in a digital world: Computer networks and cyberspace. *Vill. L. Rev.* 38 .1993: 403.
 6. Bernard M. The important difference between virtual reality, augmented reality and mixed reality. *Forbes Magazine*. 2019. № 19.
 7. Parisi T. *Learning Virtual Reality*. O'Reilly Media, Inc. 2015. p. 1005 .
 8. Алексеев С. *Общая теория права: в 2 т.* / С. С. Алексеев. М: Юрид. лит., 1981. Т. 1. 360 с.
 9. Баранов О. А. Віртуальність і правове регулювання. *Публічне право*. 2017. № 1. С. 210-218.
 10. Беляков К. І. Понятійні та методологічні основи регулювання нових типів інформаційних відносин: «віртуальні правовідносини». *Lex Portus*. 2016. № 2. С. 47-63.
 11. Дзьобань О. П. Правовий дискурс справедливості як віртуальна реальність права. *Інформація і право*. 2013. № 2. С. 5-16.
 12. Дзьобань О. П., Рубан О. О. Сучасна людина: безпекові проблеми адаптації до нового інформаційного середовища. *Інформація і право*. 2019. № 1. С. 9-17
 13. Дзюндзюк В. Б. Віртуальні співтовариства: потенційна загроза для національної безпеки. *Державне будівництво*. 2011. № 1. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2011_1_4.
 14. Еннан Р. Є., Правове регулювання відносин у мережі інтернет. *ІТ право: проблеми і перспективи розвитку в Україні: збірник матеріалів науково-практичної конференції*. Львів: НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 172-182.
- Лазарев В. В. Определение сферы правового регулирования. *Правоведение*. 1980. № 5. С. 64-71.